
KRITIKAI SZEMLE

K Ö N Y V E K

KRITIKUSI HIVATÁS — KRITIKUSI HITVALLÁS

Vajda Gábor: *Források és partok*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1983.

Empíria

„Ha átmászok a kerítés túloldalára, akkor a felső rész felett való áthaladás pillanatában a túloldal azonnal »innenső« oldallá válik. Mivel a felső rész felett való áthaladást kikerülni nem tudjuk, lévén ez az úgynevezett »átmászás« lényege, tulajdonképpen lehetetlen a kerítések túloldalára átjutni.

Legyen a kerítés bármilyen alacsony.”

Trencsényi Zoltán

Ha a „kritikus” rászánja magát, hogy elgondolkozzék „szakmája” (tudománya, metatudománya, művészete) felett, azaz a kritikáról elmélkedjék, okvetlenül szembesülnie kell a „kerítés”-sel; minél inkább nő bizalma állításaiban, a másik oldalon annál erősebb hatású Karinty paradoxona: „Létezhet-e, és ha igen, akkor miért nem?” Egészen természetes, hogy a kritikus gondolkodói válságon megy keresztül munkája során, mert tevékenységének célja és módja szerencsére még nem megcsontosodott rendszer vagy doktrína, hanem folyton fejlődő, s ebben is szorosan alapjához, a művészethez kötődő interdiszciplináris tevékenység és forma egyben.

Hogy a kritika ma nem dogmatikus, nem jelenti azt, hogy a kritikus légüres térben mozog, vagy éppen túl formabontó szabadságot élvezne. Formailag legalábbis sokkal kevesebbet a múltól, amiről beszél.

Beszél a műről?

Mi is a célja a kritikának? Olyan kérdés ez, mint amikor a költőtől azt kérdezik, mit akart mondani versével. Könnyebb arra a kérdésre válaszolni, hogy mi *nem* a feladata.

Szívesen osztom a kritika műfaját *konzum-kritikára*, ide sorolván a napi kritika egyes darabjait, a könyvismertetőket, recenziókat, s minden olyan alkotást, ami a leírás szintjén marad, valamint *alkotó(i) kritikára*, amely rokonságot mutat az esszével (de arányait mindig megtartja, nem bukik bele kísérleti jellegébe). Az első csoportba tartozó írások általában egyedüli kizárólagos témájuknak tekintik az éppen aktuális műalkotást, s nagyon könnyedén bánnak értékítéleteikkel (ha van bennük ilyen), inkább szándékuk a befolyásolás mint az elemző feltárás; magabiztosságuk nemritkán csupán felületességük palástja. A másik csoport írásait pedig könnyen éri a vád, hogy impresszionisztikusok, mert olvasóik összetévesztik a szubjektivitást az impresszionizmussal. Ezek a szóban forgó műalkotást kiindulópontnak tekintik szélesebb körű mondanivalójuk számára, de nem eszközként kezelik azt *másnemű* gondolataik kifejezésére, hanem mindig annak vonzáskörében maradnak, biztos érzékkel mondják el róla, ami szükséges, de ítélzi munkájuk közben alkotói magatartást tanúsítanak.

*

Ha valaki kritikaírást adja fejét, mindenekelőtt tisztázni kell magában, mit is ért a „kritika” megnevezés alatt, s kritikaírással milyen szándéka van, hiszen a fentiekből is valószínűleg (vagy csak remélhetőleg) kitetszik, hogy a kritika státusa ma is tisztázatlan, noha ősi tevékenység, akár a művészet maga.

Vajda Gábor (egyik) legaktívabb kritikusunk, akinek írásai napi- és hetilapjaink, folyóirataink többségében állandóan jelen vannak. Ír könyvbemutatót, recenziót, kritikát és kritikai tanulmányt egyaránt, monográfiája jelent meg — egyszerűval, minden jel arra mutat, hogy tapasztalt, rutinos kritikusként tisztázta magában a fenti kérdéseket, s bizonyára helyes döntésre jutott, hiszen a *Magyar Szó*, a *7 Nap*, a *Képes Ifjúság* kritikai rovatait részben Vajda Gábor írásai teszik ki. (Ezek szerint energiája is határtalan.)

A kritikus feladatának átgondoltságáról tesz bizonyosságot egy 1980-ban született írásának gondolatmenete, ami mostani kötetében is szerepel: „Ígényességnek és megértésnek a konfliktusa üti fel itt a fejét. A kritikusok munkásságában inkább csak az egyik vagy másik princípium ölt testet. Akik inkább a megértésre, az azonosulásra, az elfogadásra hajlamosak, azok a mű ürügyén inkább csak önmagukról vallanak, vagy a tudásukat, összefüggéslátásukat csillogtatják meg: óvatosan szemet hunynak és megnyugtattak. Ezzel szemben az igényesség már a kegyetlenséggel határos, s az eszmény nevében mér, s ami könnyűnek találta, azt félresöpri. Az igazán hasznos kritika — egyéne válogatja, milyen arányban — mindkét mozzanatot tartalmazza. A kritikus látzólag enged a mű és a mögötte álló ember csábításának, s hasonlókép-

pen az eszményt is inkább megjelöli, mint vakon követi.” (90. o.) Lenne bár hozzászólásom a feladat-megfogalmazás utolsó mondatának első feléhez, de ezt inkább elhallgatom egyelőre, ugyanis erre az írásra később még visszatérek. Lássuk inkább másutt is a szerző kritika-feldolgozásának alapjait. Ő maga könnyíti meg a dolgunkat, ugyanis gyűjteményes kötete élére négy olyan mottóul szolgáló idézetet is választott, amelyek kritikusai hitvallását hivatottak körülhatárolni. Az első helyre tett T. S. Eliot-idézet mindjárt elárulja kritikusunk hozzáállását: a kritikus feladata, hogy értelmezze, magyarázza az alkotásokat. Szerintem nem ez, vagy nem egészen ez a kritika lényege. Régen rossz annak a műalkotásnak, amelyiket meg kell magyarázni, le kell fordítani az olvasó nyelvére. Összefüggésbe helyezni igen, magyarázni nem. Bizonyára létezik olyan szerző, aki túl komolyan veszi azt a tételt, hogy a műalkotás a szerző számára műalkotás, s mint olyan, számára *befejezett és végérvényes*, s van olyan olvasó is biztosan, aki nemigen engedi szabadjára agytekereményeit, hogy a befejezett mű *nyitottságát* érzékeldje. De nem a kritikus feladata, hogy mások szellemi mankójává legyen, hanem hogy *értékeldjen*. Még akkor is, ha csupán *leír!* Mert akkor is értékkfogalmi és értékrendszere alapján *válogat*.

Amíg a két középső, mottóul idézett gondolat az irodalomtudomány egyik alapvető tételét rögzíti, az utolsó egy kicsit kilóg a sorból: „... azt hívják provincializmusnak, ha valaki Bugacon úgy viselkedik, mintha Párizs közepén élne.” (Illyés Gyula) Bátorságot és fölényt, magabiztosságot érezhetünk ki Illyés gondolatának ezen a helyen való idézéséből. Csak V. G. kritikaíró vagy műelemző módszere lenne a jó, és mindenki más sznob, ha más irányban tájékozódik, alkotóerejét más formán keresztül fejezi ki? Azt hiszem, ez az állítás sem áll — V. G. véleménye csupán egyike a lehetséges véleményeknek, mint ahogy ez különben is törvényszerű.

Rossz szokásom, hogy amikor új könyvet veszek a kezembe, megnézem először a szerző nevét és a mű címét, majd (se az árát, se a befejezést, hanem) hátralapozok, s miután rátaláltam a szerkesztő és a recenzens nevére (egyszer már panaszkodtam, hogy ezeket a recenziókat sehol sem olvashatjuk), átböngészem a tartalomjegyzéket. (Ezzel ellentétben jó és hasznos szokásom, hogy egyes könyveket e művelet elvégzése után le is tudok tenni.) V. G. könyve esetében ez a hátralapozás újabb megdöbbenést jelentett számomra. Ugyan mit jelenthet ez a megkülönböztető rendszerezés, amit a ciklusok címeként láthatunk: *Etikus szépművesek és Vajdasági szépirók?* Hát a szépiróság nem jelent már eleve cselekvő vagy legalábbis alkalmazott etikát? A szépművéség kategóriája a szépiróság felett helyezkedik el? S bizonyára van, akiben az első szóösszetétel -míves utótagja a parnasszizmust, a l'art pour l'art kimunkált, cizelláló írásmódját idézi, pontosabban a *modorosságot*, s az ilyen majd azt mondja, hogy bizonyos korokban az író szerepe nagyobb

megbecsülést érdemel a „-míves”-nél. Pedig szerzőnk bizonyára éppen ennek ellenkezőjére gondolt. Futó benyomásom ez azonban csupán. Sokkal inkább arról van szó, hogy az első ciklus a *már* irodalomtörténettel foglalkozik, az utolsó pedig a *még* alakuló irodalmi étellel.

*

A bevezető Sinkó-tanulmány irodalomtörténeti jellegű adalék, s ilyen szándékúak a ciklus további írásai is — nem „etikus szépmívesek”-kel foglalkozik, hanem részproblémákkal. A kötet címébe és szándékába természetesen beleférnek a nem magyar nyelven alkotók is. Az első ciklusból azonban kirí a Krleža-írás, mert úgy érzem, a kötet általa elveszíti annak a lehetőségét, hogy irodalomtörténeti körvonalazásnak tekintsük, vagy a szerző (V. G.) munkásságának ábrázolását célozza. Sokkal inkább azt az érzést kelti, hogy kritikuskunk „párizsiasságát” hivatott tükrözni, azt a magabiztos (egyáltalán nem kritikus) fölényt, ahogy az olvasóra tekint. „Mladen Engelsfeld *Interpretacija Krležina romana Povratak Filipa Latinovicza* című monográfiája alapos strukturalista elemzéssel támasztja alá, hogy ez az alapnélküliség, illetve alapteresés valójában a regény főmotívuma, s ha nem e hiányérzetet ismerjük fel alapvetőnek a főhős tettei mögött megbújó mozgatórugók között, akkor mellébeszélünk, vagyis félreértjük a regényt. *Az én feladatom e hiányérzet viszonyító tipológiájának a kidolgozása.*” (22. o.) (Kiemelés: F. J. J.)

— Hűha! — mondja itt az olvasó —, micsoda feladatokat *szabnak* a kritikusra. Nem baj, ha a feladatot nem is értjük egészében, legalább megmagyarázza nekünk a regényt. (Véleményem a magyarázásról lásd feljebb!) Úgy látszik, V. G. komolyan gondolta a mottóban megfogalmazottakat. S talán az sem mellékes, hogy a szöveg nem nyújtja azt, amit a címben ígér (ismét kicsit eltúlozva).

Feloldásformák Gál László költészetében — ismét túl nagy falatot célzó cím; de mögötte egy kidolgozott tanulmány bújik meg, amely a költőt a homo ethicus, a homo ludens és a homo aestheticus hármasságában mutatja be és vizsgálja egyben. Olvasmányos írás, ami követi a tárgy nyelvi egyszerűségét is.

Nem kétséges, hogy a ciklus műfajilag vegyes összetételű. Ha tovább olvassuk, azt is láthatjuk, hogy a tanulmány igényessége a könyvbemutató felszínességével párosul benne.

Herceg János riportkönyve esetében a deduktív eljárás rossz példáját mutatja be V. G., amikor *elemzésében* analízis nélkül jut el a szintézisig (!). Ugyanis már előre kialakított véleménnyel bír Herceg Jánosról, s írásának az a célja, hogy ezt a véleményt alkalmazza a műre is. A megfogalmazott tétel az, hogy Herceg János etikus író. Am bizonyítás közben megfélekedezik arról, hogy előbb a szociográfiai írások jellemző jegyeként az „egyéni látás bátorságát” tüntette fel, tehát

rámutatott a szociográfia *pártosságára*, majd siet kijelenteni, hogy Herceg a kamera *objektivitását* megközelítő *tanú* szemszögéből láttatja ábrázolási területét, tehát éppen a pártosságtól mentes. Hamarosan azonban megtudjuk azt is, hogy az író előbb hangoztatott objektivitása mögül a kispolgári idill nosztalgiája szólal meg: „a tűzhely fölötti falvédővel téveszti össze a valóságot, s a lényegét a látszattal azonosítja.”

Megtudjuk hát a kötetről, hogy nem is az, aminek hittük, az íróról, hogy emberi és írói etikája fejlett ugyan, de írásai bizony az elkötelezettség szempontjából igen ingadozóak. (Kritikaírónk még arról is megfeledkezett, hogy írása elején Herceg János álláspontját az adott viszonyokkal szemben a „bizalom”-ban fedezte fel, mert írása végén már ugyanezt az emberi, erkölcsi alapállást „kétely”-nek nevezi.) Nem csoda hát, hogy az olvasó inkább a kritika csapongásai irányában érez kétséget. Mindezt tetőzi a kötet következő írása, benne ugyanis a szerző Herceg János *Kék nyárfásáról* szólván ezt állítja: „(H. J.) Az ember társadalmi magatartásának átformálódásához nem fűz reményt.” Az természetes, hogy bizonyos dolgokról mindenkinek megvan a maga magánvéleménye, de talán nem is annyira etikus, ha valaki ilyen hozzáállással ír szociográfiai publicisztikát. De az se nagyon, ha a kritikus nem képes korábbi meggyőződésén változtatni, ha téves oldalról látott hozzá munkájához, vagy ha dedukció útján mond véleményt műalkotásról, sőt emberről (!) — mint ahogy ebben az esetben is teszi V. G.

Ivan Focht irracionalista esszégyűjteményével foglalkozván V. G. részletesen bemutatja a szerző esztétikai szemléletét, majd sokkal rövidebben véleményt is mond róla. Igaz, Lukácsról írva is csapdába esik, az esendő emberrel foglalkozik egy levélgyűjtemény ürügyén, s pozitívista meg biologista elveket hagy eluralkodni írásán.

A középső ciklus (*Tudósok és esszéírók*) általános jellemzője, hogy a bevezető írásokban nem különülnek el a szerzők gondolatai a kritikustól. Akkor tudjuk csak, hogy a kritikus gondolatait olvassuk, ha az *átmesélés* közben arra is szakít időt, hogy rámutasson vagy rákérdezzen egy-két mondat erejéig a szerző véleményének érvényességére. Sveta Lukić könyve esetében sikerül rátapintania az egyedül lehetséges következtetésre, ám ez sem a konkrétan tárgyalt kötetten van összefüggésben, nem annak értékeit vagy fogyatékoságait emeli ki, hanem egy más lehetőséget vet fel. Majdhogynem azt mondja, hogy nem ezt a könyvet kellett volna megírnia a szerzőnek.

Dette János *könyvéről* szóló írásának (ez a bevezetőben is említett írás) második mondata: „Pedig nem szolgált rá az utókor méltánytalanságára, azt értelmiségi szerepvállalása és tragikus sorsa egyaránt bizonyítja.” Ismét valami *nem* irodalomelméleti vagy -történeti kritérium nyomakszik előtérbe már az írás bevezetőjében. Ilyenkor szoktam abbahagyni az olvasást.

Megerőltetem magam mégis; s a következő bekezdés újabb ordító biologizmus: „Zsidó anya és magyar apa gyermekeként szinte mindegyik szellemi tevékenységhez van érzékenysége és tehetsége.”

Most azonban jól tettem, hogy végigolvastam az írást, mert második része az előzőtől teljesen ellentétes modort vesz fel, s irodalomtörténeti tanulmányá kerekül, szaktekintélyek véleményét kérdőjelezi meg vagy nyugtázza helyeslően. Az írás második része felül tud emelkedni az előbb említett fogyatékokon, érdeklődésről, tájékozottságról, alkotó intellektusról tesz tanúbizonyosságot.

Szeli István *Nemzeti irodalom — nemzetiségi irodalom* című kötetével okosan vitázik; arányokat betartva, részletkérdésekbe nem bonyolódva tesz bizonyosságot sokirányú érdeklődéséről. Ezt a tájékozottságot példázzák Bosnyák István tanulmányköteteivel foglalkozó írásai is, noha a jártasság könnyen átcsap nála is abba a tudálékoskodásba amit Végel Lászlónak is a szemére vet.

A Varga Zoltán novellisztikájával foglalkozó írás is okosan szerkesztett, csillogásvágytól mentes, olvasható és közérthető, mégsem egyezem vele egészében. Szövege esetenként ellentmondásos, s a benne kifejtett módszer sem helyeselhető. Pl. „Az író idegessége közvetlenebbül szolgáltatja ki a forma szeszélyeinek, s ahelyett, hogy ura igyekezne lenni anyagának, inkább spontánul lesz szolgálva. Nem ő alkotja az írást, az írás alkotja őt. Szövegét egy ötlettel indítja, hogy fokozatosan és szinte észrevétlenül átlényegüljön, engedjen a mondatok jelentése és ritmusa irracionalista dialektikájának; lénye afféle olvasztótégellyé válik, melyben, az idea oxigénjével egyesülve, a nyelvből kiégnek a kevésbé állandó anyagok. Alkotás előtt tehát nem a koncepció számít, hanem — alkattól függően — az akarat vagy az átszellemlütség. A »mit« már kevésbé lényeges, úgyis felülkerekednek a »hogyan« folyamatos ostromló hullámai. Az alkotó mélysége és hitelessége eszerint attól függ, milyen mértékben engedett az általa teremtett jelentéshálózat öntörvényűségének, dolga végeztével rácsodálkozik-e annak a világnak a különösségére, melyből felmerült. Az igazi alkotás tehát bizonyos értelemben a ráció veresége is: az ember az általa kitűzött irányba indul el; és egészen máshová érkezik, mint ahogy eredetileg elképzelte. Akik ilyen szövegekben vélik kitapintani az újabb irodalom lényegét, azok többnyire nem is kísérleteznek a szerző és a mű közötti összefüggés megjelölésével. Ellenkező esetben a mélylélektant mint segédtudományt kellene igénybe vennünk.” A szöveg ellentmondásai mellett talán az „ütött szíven” ebben a részben, hogy én bizony nem az „ilyen szövegekben” vélem „kitapintani az újabb irodalom lényegét”, hanem éppenséggel a tudatosságra, a rációra esküszöm, a műalkotást nem a ráció vereségének, hanem a ráció *diadalának* tekintem. Persze nem a jelentésszintek számára tartogatom a tudatosság kritériumát, hanem a

szándék, a szerkesztettség, a forma szervezőerejének tartom. (Ennek kifejtésére azonban inkább másik alkalmat keresek.)

Azután a kritikus terminológiája sem tisztázott. Pl. a *beleélést* kétféle értelmezésben is használja: „Az első mozzanat, a beleélés, nem más, mint hiteles életkép megteremtése, a kor kultúrájának tanulmányozása segítségével.” (142. o.) „A beleélő viszonyulásmódot azért nem vállalhatja, mert az azonosulás bizonyos fokú felmentést jelentene, hacsak nem állítaná a belső monológot a gonosz ostobaság komikusan önleplező szerepkörébe.” (147. o.) Az első esetben tágabb értelmű a szó jelentése, kimerítő tanulmányokra, inkább a korban való elmélyülésre utal, a második esetben pedig a lélektan és az irodalomelmélet közös terminusára gondol, az empátiára.

A *Familia* elemzése közben látjuk V. G.-t igazán kritikuskak. Nem tudálékoskodik, hanem *gondolkodik* a mű felett; gondolatai állítások, nem pedig hipotézisek. Annak ellenére, hogy a túl széles látókörű kritikus Brasnyó regényében néha az akcidentet is motívummá lépteti elő, ez a kötet legtöbb mondandójú írása. Nagyszabású, de korántsem teljes elemzés, mint ahogy a cím ígéri, hanem kritikai tanulmány.

A Gulyás-elemzés utolsó három és fél sorát nem értem, azt sem, hogyan és miért került bele a szövegbe: „A költő fejlődésiránya az esztétikum. S hogy ennek mi egyik fontos feltétele? A feladatvállalás bátorsága az életben. Avagy van-e nagyobb felhajtóerő az itt elért győzelmeknél, illetve az elszenvedett vereségeknél?” Személyeskedés? Eszmehirdetés? Nem tudom, de a szöveg legjobb érzésem szerint sem indokolja ezeket a sorokat, amelyek mintha (értelem szerint) az előző, Tóth Ferencsel foglalkozó írás végéről maradtak volna le.

A kötet második ciklusa a válogatás esetlegességével is csak azt dokumentálja, hogy a gyűjtemény nem irodalomtörténeti indíttatású, hanem az a célja, hogy a szerző eddigi, már korábban készült írásait összegyűjtse és (főlösképpen) ciklusokba zárja. A harmadik ciklus már a kritikai érdeklődés céltudatosságáról is számot ad; az utolsó írásban tárgyalt Dudás Károlyon kívül a ciklusban szereplő szerzőket egyaránt valamiben egyedinek és kiemelkedőnek tartja a szerző; tehát a csúcsokról számol csupán be (noha szerintem olyan szerző is szerepel a válogatásban, aki nemhogy nem csúcsa irodalmi lehetőségeinknek, hanem gyenge fizikumú hegymászója is alig). A válogatás talán inkább úgy tökéletes, ha a szerzők eszmei — műfaji — alkotói magatartásbeli megoszlását vesszük figyelembe; így talán irodalmunk jelenségeinek (korántsem teljességigényű) feltérképezésének tekinthetjük.

*

V. G. kötetének nincs irodalompolitikai szándéka, még kevésbé irodalomtörténeti vagy irodalomelméleti célja; megjelenését (mint a benne

foglalt írások nagyobb részét is) az önfelmutatás indokolja. Sokkal fontosabb számára önmaga műveltsége, ismereteinek csillogtatása, mint a mű, amivel foglalkozik. Igaz, hogy a kritikát én is alkotó munkának, nem pedig minőségi ellenőrzésnek tartom, de nem szeretem, ha a kritika, az esszé szellemi exhibicionizmusba hajlik át. Maradjon ez inkább az íróknak, a kritikus maradjon föld/műközelben. Az egzakt műközpontúság mellett teszem le inkább a voksom.

FEKETE J. József

TÖKE ISTVÁN „MOSOLYGÓ TISZA MENTE” CÍMŰ KÖNYVÉNEK UTOLSÓ LAPJÁRA

Pistám! Hordom a könyved a hónom alatt, a könyved, amit úgy vár-tál, esténként följe hajlok, nevetek veled, és velem nevetesz, firkálnék egy csomó megbeszéltnivalót arról, hogy mit, hogyan tovább, így csak egy-egy szót jegyzek, magamnak immár, sokszor is latolva a szót, mert cudar dolog, amikor a halál árnyékolja a papírt, s perspektívát is az ad az egyszer leírt szónak. A nevető szónak azokról, akik már csak bennünk élnek, s a ma élőkről is, mert nézd, hömpölyög az élet to-vább. Csak kis állomás a betű is, mely felett meg-megáll az állandóan száguldó gondolat.

Lassan már leszedik a kukoricát. Meg szüretelnek. Hosszú, száraz, meleg nyár volt. Jó borok lesznek az idén.

Hasznos könyvednek joggal örülnél, s veled mi is. Ebben a hangos örömben nevetve évődnék újra azon, hogy előszódban hogy bújtál ki — egy kicsit farolva s ülepen tartott kézzel, mint a szakadt nadrágú gyerek a szűkre nyitott ajtón — a húsz éve szemedre hányt hiba, s „néprajzos bunkó” alól, hogy: „Pista, magnóval gyűjts! Két tudománynak tehetsz felmérhetetlen szolgálatot! A néprajztudománynak meg a nyelvtudománynak! S ne feledd, ha harmincan csinálnák állandóan külön-külön mind a kettőt, annyi az elmaradásunk, hogy felénk akkor is kevés lenne!”

Csendesen nevetnéd velem a pajtási rajtacsőpés fintorát az orrom kö-rül a kifogáson, hogy „nem vót rá pízéd”, meg hogy „ez nem tudomá-ny” s a bitang-erős érven, mely szerint: „Ezt szoktam meg, időm se igen akadt a szalagról való lejegyzésre”, mert nem sokkal utána, lám, mégiscsak így vallasz könyvedről: „Ha nem készült is kizárólagos nép-rajzi szándékkal, ettől függetlenül kicsit néprajz is, mert egy vidék népi észjárásának tükre, s az itteni népnyelv szélességének is dokumentuma kíván lenni.” Aztán hangosan nevetnék együtt az egyszeri dadogós